

7. Васильев А. М. Правовые категории. Методологические аспекты разработки системы категорий теории права. – М., 1976.
8. Муромцев С. А. Определение и основное разделение права. – СПб., 2004.
9. Крылов Н. И. О значении римского права // Антология мировой правовой мысли. – В 5-ти т. – М., 1999. – Т. 4.
10. Гойман-Калинский И. В., Иванец Г. И., Червонюк В. И. Элементарные начала общей теории права. – М., 2003.
11. Кистяковский Б. А. Философия и социология права. – СПб., 1998.
12. Коркунов Н. М. Лекции по общей теории права. – СПб., 2003.
13. Гартман Н. К основоположению онтологии. – СПб., 2003.

УДК 342.7 (477): 340.141

Лукіян І.А., НУ «ОЮА»

РЕТРОСПЕКТИВНИЙ АНАЛІЗ ПРАВОВОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ТА ТЕОРЕТИЧНОГО ОСМИСЛЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ

В статті зроблений ретроспективний філософсько-правовий аналіз забезпечення прав людини в єдності їх функціонування в соціальній практиці та теоретичного осмислення в умовах становлення громадянського суспільства в Україні. Відображена гуманістична спрямованість правових актів України.

В статье осуществлен философско-правовой анализ обеспечения прав человека в единстве их функционирования в социальной практике и теоретического осмысления в условиях становления гражданского общества в Украине. Отражена гуманистическая направленность правовых актов Украины.

In the article the philosophical-law analysis of human rights providing in unity of their functioning in social practice and theoretical comprehension in conditions of becoming of civil society in Ukraine is carried out. The humanistic orientation of legal acts of Ukraine is reflected.

Актуальність статті обумовлена нагальними потребами сучасного етапу демократичного транзиту України, що полягають у необхідності суспільно-політичної консолідації і модернізації всіх сфер суспільного життя. Невідкладні завдання щодо їх вирішення повинні чітко узгоджуватися з ціннісним, етичним та правовим імперативом, що надає їм сенсу та легітимності, – неухильним дотриманням прав людини та поліпшенням умов для їх реалізації і захисту, посиленням відповідних юридичних гарантій.

Метою статті є ретроспективний філософсько-правовий аналіз феномену прав людини в Україні. Об'єктом є права людини в Україні в єдності їх функціонування в соціальній практиці, предметом – специфіка реалізації прав людини та її теоретичного осмислення в Україні. У методології дослідження поєднуються та інтегруються філософські, загальнонаукові та спеціальні методи.

Права та свободи людини у їх традиційному розумінні тривалий час регулювалися в Україні нормами звичаєвого права, основними виразниками якого були переважно інститути сім'ї і шлюбу та громади. Хоча у звичаєво-правовій культурі патріархального села чоловіча стаття завжди мала перевагу над жіночою, разом з тим українське звичаєве право демонструє відмітну рису, яка свідчить про дещо вищий статус жінки, аніж в інших культурах. Дружина була головною правонаступницею домогосподаря [1].

Історичний розвиток має громада як територіально-адміністративна одиниця. У своїй діяльності в різні історичні періоди вона керувалася як офіційними нормами права, положеннями, інструкціями тощо, так і звичаєво-правовими нормами. Повноваження і форми самоуправління значно варіювалися. Зокрема, особливо яскраво звичаєвість інституту громадського самоуправління виявила себе за козацької доби, а також під час освоєння Лівобережної України та Слобожанщини на засадах так званого осадного (колонізаційного) звичаєвого права [1].

Органами громадського самоуправління були в різний час та в різних регіонах сільська управа, сільська рада, громадська рада, громадський уряд. Вищим органом самоуправління був сільський сход, а ще за давніших часів – віче [1]. У генетичному аспекті звичаєве право збереглося також, як зазначають дослідники, у спеціальних нормах, що містилися у «Зводі законів Російської імперії» уже в XIX ст. [1]. Окрім значної традиції звичаєвого права, українські землі мають досить тривалу традицію законодавчого регулювання прав людини. Більше того, як акцентує увагу М. М. Антонович, «...огляд розвитку ідеї прав людини в Україні свідчить про те, що в історії України були періоди, коли вона випереджала інші держави Європи та світу щодо розвитку прав людини. Таким важливим етапом історичного розвитку ідеї прав людини стало законодавство Київської Русі X-XI ст., згідно з яким правове становище людини було набагато вищим, ніж наприклад за давньогерманським правом. В Україні у 1710 році було прийнято одну з перших демократичних конституцій світу, а у 1918 році – Закон «Про національно-персональну автономію», перший законодавчий акт, який проголошував права націй» [2].

Вперше завдання кодифікації київського княжого законодавства було вирішене за ініціативою Ярослава Мудрого, в результаті чого був

укладений збірник, який дійшов до нас під назвою «Руська Правда». Його основним, «системоутворюючим», за В. Зарубою, джерелом було звичаєве право [3]. У відповідності з «Руською Правдою» у Київській Русі, на відміну від інших тогочасних держав, не передбачалось застосування смертної кари та поважалось право власності [4]. Становище жінки за давньоруським правом було значно кращим, ніж за римським чи давньогрецьким правом, згідно нормам яких жінка виступала все життя неправочинною [4].

Гуманістичне спрямування правових пам'яток княжої доби вплинуло на подальший розвиток правової культури українців. Офіційне прийняття православ'я у 988 році задовольнило потребу давньоруського суспільства у новому типі світогляду, тісніше залучило давньоруську державу до політичного і культурного життя європейських народів, сприяло розвитку писемності й освіти. Саме тоді мислителі Київської Русі уявляють людину не лише як частину природи, а як її господаря, центральну ланку між Богом і створеним ним світом [5].

Починаючи з XIV ст., на значних територіях, які нині утворюють сучасну Україну, суттєву роль у визначенні та захисті прав та свобод міського населення відіграє поширення норм магдебурзького права. Воно встановлювало порядок виборів і функції органів міського самоуправління, суду, купецьких об'єднань, цехів, регулювало питання торгівлі, опіки, спадкування, визначало покарання за різні види злочинів тощо. Разом з тим, воно узаконювало нерівність у правах, зважаючи на стать, походження та віросповідання.

Впродовж XVII ст. важливу роль у законодавчому регулюванні прав і свобод людини на значній частині українських земель відігравали так звані Литовські статuti 1529, 1566 і 1588 рр. Хоча правова система Великого князівства литовського формувалася під впливом західної традиції права, проте визначальною в укладанні Литовських статутів була східна традиція, яка, передусім, виражалася у багатій правовій спадщині Київської Русі [6].

До цілком обґрунтованого висновку щодо значення вказаної юридичної пам'ятки приходять Х. В. Майкут: «Литовські статuti були важливим джерелом права на українських землях, вони забезпечували спадкоємність і наступність багатьох норм та інститутів українського права, сформованих у Київській Русі та Галицько-Волинській державі... Литовські статuti також позитивно вплинули на розвиток української правової думки і формування законодавства» [7].

Саме в Україні з'явилася одна з перших у світі конституцій – «Пакти й Конституції законів та вольностей Війська Запорозького...», укладені 1710 року між Пилипом Орликом, новообраним Гетьманом Війська

Запорозького, та старшиною Війська Запорозького. Значна частина норм Конституції Пилипа Орлика кореспондується тією чи іншою мірою з нормами сучасного конституційного права, однак вона так ніколи й не стала чинною. Неоднорідність правового поля, в якому перебувала Україна після Договору 1654 з Москвою, зумовлювала необхідність кодифікації законодавства.

Помітну роль у розвитку поглядів на права і свободи людини в Україні кінця XIX – початку XX ст. відіграли праці теоретиків української національної державності М. Грушевського, В. Винниченка та правознавців О. Кістяківського, Б. Кістяківського, М. Володимирського-Буданова, О. Єфименко. Так, вчений-історик, а згодом – голова Центральної Ради, М. С. Грушевський вже на початку XX ст. обґрунтував доктрину національно-територіальної автономії України: створення українського сейму, національних органів управління і контролю, децентралізацію держави та організацію самоуправління в межах національних територіальних одиниць.

Для сучасного українського наукового, громадсько-політичного та медійного дискурсу поняття прав людини стало надзвичайно широковживаним. Набуло поширення, визнання та відповідного використання у вітчизняній науковій літературі суттєве для класифікації прав людини поняття «трьох поколінь» прав людини, запропоноване французьким правознавцем Карелом Васаком. Воно передбачає, що до першого покоління належать громадянські та політичні права (свобода), до другого покоління – економічні, соціальні та культурні права (рівність), до третього покоління – колективні (солідарні) права (братерство) [9].

Актуальною та гостро дискусійною проблемою досліджень вітчизняних науковців як в теоретичному, так і в безпосередньо практичному плані, залишається проблема меж прав людини, особливо, коли йдеться не про їх систему в цілому, а про конкретні права. Так, як зазначає з цього приводу П. М. Рабінович, якщо загальний інститут прав людини і відзначається нині універсальними рисами, властивостями, то конкретні межі тих чи інших прав є, навпаки, не універсальними, а локальними й у певному розумінні тимчасовими. Сучасна, новітня історія людства є історією боротьби саме за межі прав людини (а конкретніше – за юридичне закріплення та юридичну інтерпретацію таких меж). Очевидно, що боротьба йде за розширення таких меж, оскільки вимоги людей постійно зростають. Тому «інститут прав людини – як соціальний фундамент гуманізму – завжди залишатиметься одним із найвищих моральних ідеалів, до втілення якого мають поступово, але нездоланно наблизитися кожне цивілізоване суспільство, кожна демократична держава, а зрештою – й усе людство» [10].

Не менш важливим аспектом теоретичного осмислення ролі прав і свобод людини та громадянина у сучасному вітчизняному науковому дискурсу є усвідомлення їх місця у системі національної безпеки Української держави. З цією метою мають органічно поєднуватися загальнофілософський, аксіологічний, нормативно-правовий та практично-політичний підходи до даної проблеми. Принаймні, ні у кого із фахівців, що безпосередньо займаються теоретико-методологічними засадами питань забезпечення національної безпеки, не виникає сумнівів щодо пріоритетності прав і свобод людини та громадянина у системі національних цінностей та інтересів, на захист яких, власне, й мають бути спрямовані будь-які безпекові стратегії.

До національних цінностей зараховують, зазвичай, наявні чи ідеальні, матеріальні, соціальні й духовні блага. Що ж стосується безпосередньо державної політики національної безпеки, то її дослідники визначають категорію «національні цінності» як «переконавання, моральні настанови, стандарти й більш специфічні норми, що впливають на процес вироблення політики на всіх рівнях» [11]. Український народ має свою систему національних цінностей. До неї серед інших найважливіших відносять права та свободи людини [12].

«Результати аксіологічних досліджень переконують, що лейтмотивом політики національної безпеки України має бути такий: «Від «суспільства ризику» – до громадянського суспільства». В інтересах соціальної стабільності офіційна система цінностей має максимально віддзеркалювати ту систему цінностей, що встановлена в суспільстві. Для цього правове закріплення наявних у суспільстві цінностей держава реалізує через включення відповідних норм у законодавчі акти, зокрема в Конституцію. Тим самим система національних цінностей отримує офіційний статус» [12].

Феномен прав людини у його сучасному тлумаченні не є для Української держави та українського суспільства виключно результатом якогось зовнішнього запозичення. Права та свободи людини у їх традиційному розумінні тривалий час регулювалися в Україні нормами звичаєвого права, основними виразниками якого були переважно інститути сім'ї і шлюбу та громади. Українські землі мають досить тривалу традицію законодавчого регулювання прав людини. В окремі періоди історії України, як свідчить ретроспективний аналіз, розвиток законодавчого забезпечення прав людини на її землях навіть в деяких випадках випереджав інші держави Європи та світу. Це стосується, зокрема, правового становища людини за законодавством Київської Русі X-XI ст., розробки в Україні у 1710 році однієї з перших демократичних конституцій світу – Конституції Пилипа Орлика, прийняття УНР у 1918 році Закону «Про національно-персональну

автономію» – першого законодавчого акту, який проголошував права націй. Аналіз видатних вітчизняних юридичних пам'яток різних епох (таких як «Руська Правда», «Литовський статут», «Права, за якими судиться малоруський народ» та ін.) свідчить, що на українських теренах, незважаючи на певну обмеженість, детерміновану конкретними історичними умовами того чи іншого часу, проблеми особистих прав і свобод та їх правового регулювання завжди знаходилися у центрі уваги суб'єктів правотворчості.

У концепціях багатьох українських мислителів, особливо початку ХХ ст., чільне місце посідала ідея власної державності, так як тільки вона може забезпечити дотримання прав людини, у тому числі особистих, політичних, соціальних та національно-культурних.

Новим та не менш важливим аспектом теоретичного осмислення ролі прав і свобод людини та громадянина у сучасному вітчизняному науковому дискурсі стало усвідомлення їх місця у системі національної безпеки Української держави.

У чинній правовій системі України формально закріплені та діє повний спектр прав і свобод особи та їх гарантії, які знайшли своє відображення в Конституції, законах та підзаконних актах України. Гуманістична спрямованість чинної Конституції України виявляється у тому, що у ній імплементовані норми фундаментальних міжнародно-правових актів, вона закріплює низку прав і свобод, яких не було у попередніх українських конституційних актах; у ній вперше у вітчизняній історії розроблено конституційні гарантії правової охорони й правового захисту особи і громадянина.

Особливості історичного розвитку, специфічні етнокультурні та етнополітичні, економічні чинники, правосвідомість та правова культура – все це повинно враховуватися при визначенні конкретних шляхів подальшого удосконалення вітчизняної нормативно-правової бази стосовно реалізації та захисту прав та свобод людини і громадянина.

Література:

1. Правовий звичай як джерело українського права IX – XIX ст. / за ред. І. Б. Усенко. – К.: Наукова думка, 2006. – С. 220-230.
2. Антонович М. М. Розвиток ідеї прав людини як складової правової культури в Україні / М. М. Антонович // Політична культура: теорія, проблеми, перспективи. – К.: Видавець ПАРАПАН, 2004. – С. 35-42.
3. Заруба В. М. Держава і право Київської та Галицько-Волинської Русі (кінець VIII ст. – початок XIV ст.): Навчальний посібник. – К.: Істина. – 2007. – С. 50-59.
4. Правда Русская. – Т. II. Комментарии / под ред. акад. Б. Д. Грекова. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1947. – С. 99, 640.

5. Бачинин В. А. История философии права : курс лекций / В. А. Бачинин, В. А. Чефранов. – Харьков : Право, 1998. – С. 62-66.
6. Статути Великого князівства Литовського: У 3-х т. – Т. 1. Статут Великого князівства Литовського 1529 року / за ред. С. Ківалова. П. Музиченка, А. Панькова. – Одеса: Юридична література, 2002. – С. 5.
7. Майкут Х.В. Литовські статути та їх застосування в Україні / Х. В. Майкут // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична. – 2008. – Випуск 2. – С. 8.
8. Пакти та Конституції законів та вольностей Війська Запорозького // Історія українського конституціоналізму (в документах) : Міжнародний Юридичний Форум. – Гута-Синьогора, 1996. – С. 7-10.
9. Weston B. H. Human Rights / B. H. Weston // Human Rights in the World Community – Issues and Action / eds. Pierre Claude R. and Weston B.H. – 2nd ed. – Philadelphia: University of Pennsylvania Press, р. 5.
10. Рабінович П. М. Межі прав людини (деякі питання загальної теорії) / Рабінович П. М. // Український часопис прав людини. – 1997. – № 3-4. – С. 14.
11. Горбулін В. П. Системно-концептуальні засади стратегії національної безпеки України / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : ДП «НВЦ «Євроатлантикінформ», 2007. – 592 с.
12. Стратегічне планування: вирішення проблем національної безпеки. Монографія / В. П. Горбулін, А. Б. Качинський. – К. : НІСД, 2010. – С. 25-26, 29.

УДК 340:159.922:316.754

Ткачук А. С., ОНУ ім. І.І. Мечникова

ПРАВОВА ІДЕОЛОГІЯ ТА ПРАВОВА ПСИХОЛОГІЯ ЯК СТРУКТУРНІ ЕЛЕМЕНТИ ПРАВОСВІДОМОСТІ

У статті з'ясовано, що правова ідеологія вважається основоположним елементом у структурі правосвідомості, а правова психологія – другим. Визначено, що для молодого покоління характерно переважання ролі правової психології. Розкрито сутність поняття «ілюзорна правова ідеологія». Встановлено, що поведінковий компонент не можна вважати структурним елементом правосвідомості, тому що він являє собою лише більш складну форму правової психології і нічого нового в ідейно-психологічній структурі правосвідомості не утворює.